

Gemeen goed

Over de rol van het vergif tijdens Nero's principaat¹

H.F.J. Horstmanshoff

Summary: Any reader of Tacitus' *Annals* may have noticed that poison played a prominent part at the imperial court during the Early Principate. In this article the poisonings mentioned by Tacitus in his *Annals* 13-15 are analysed and commented upon in some detail. It is suggested that the poisoning of Britannicus was due to aconite (*Aconitum*). The use of poison in general is studied against the background of Roman society, culture and mentality. It is argued that modern ideas about physicians, pharmacists, poisons and drugs may induce anachronistic interpretations of the texts. If the ambiguous position of the doctor, the rootcutter, the drug-seller, the magician and of their products is taken into account, some cases of poisoning prove to be much more equivocal than they seem at first sight. It is likely that they are the unintentional result of medical practice.

1. De misdaad

Vergif was in het Julisch-Claudische huis het aangewezen middel om problemen op te lossen, vooral als zij van dynastieke aard waren. *Scelus* 'misdad' wordt in Tacitus' *Annales*² gebruikt in de betekenis van 'gifmoord'. De meest gebruikelijke misdaad, die als *scelus* tout court kon worden aangeduid, was dus de gifmoord. Gif mag dan in de Oudheid als middel om zelfmoord te plegen in vergelijking met andere middelen betrekkelijk weinig zijn gebruikt³, als middel om te moorden was het, als we de bronnen mogen geloven, gemeen goed. Zelfs de

1. Dit is de gewijzigde tekst van een lezing die gehouden is op de zomerconferentie 1991 van de VCN, gewijd aan Tacitus, te Leusden, en voor Nederlandse apothekers in het najaar van 1991 op uitnodiging van Brocacef B.V. Ik dank Dr. F.G. Schlesinger voor zijn medische, Drs. A.M.A. Prins, apotheker, en Drs. M. Prins-Klaassen voor hun farmaceutische en toxicologische adviezen en Judith Nijland voor de resultaten van haar systematische speurwerk, gepresenteerd in haar scriptie over de rol van gif in de vroege Keizertijd, Oude Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden 1991.

Bij de Nederlandse weergave van de Tacitus-teksten is, soms met grotere, soms met kleinere afwijkingen, gebruik gemaakt van de vertaling van J.W. Meijer (Haarlem 1959).

2. 1.5.1: *et quidam scelus uxoris suspectabant*; 4.10.2: *corrupta ad scelus Livia...*; 6.33.1: *ad scelus cogunt...*; 12.66.2: *sceleris olim certa*. Zie voor de laatste plaats de bespreking ervan *infra*.

3. Van Hooff (1990) 101, 108 in 10% van de gevallen.

dood van Augustus werd door sommigen gezien als een gifmoord (1.5.1). Livia zou Augustus, na meer dan vijftig jaar huwelijk, vergiftigde vijgen hebben voorgezet⁴. Voordien zou Livia de kleinzoons van Augustus, Lucius en Gaius, al door vergiftiging om het leven gebracht hebben, teneinde de troon voor haar zoon Tiberius veilig te stellen. Ook Drusus, de zoon van Tiberius, werd vergiftigd, en wel door Seianus, met een middel, dat een langzame, haast onmerkbaar werking had, waardoor het leek alsof het slachtoffer een natuurlijke dood stierf⁵. Piso werd ervan beschuldigd Germanicus te hebben vergiftigd⁶. Germanicus' weduwe Agrippina durfde aan een diner uit handen van Tiberius geen appel aan te pakken uit angst voor vergiftiging⁷. Er circuleerde een gerucht dat keizer Tiberius door vergiftiging aan zijn eind was gekomen⁸. Van Caligula wordt verteld dat hij een hele verzameling vergiften bezat en er rijkelijk gebruik van maakte. Zo liet hij om aan geld te komen gladiatoren bij opbod verkopen en vergiftigde hij vervolgens de besten. De paarden en jockeys van de partij die niet zijn favoriete was bij de circusspelen, liet hij door gif uit de weg ruimen⁹. Toen Claudius de collectie vergiften na Caligula's dood in zee liet werpen, werd de zee besmet en spoelde de vloed dode vissen aan op de oevers¹⁰. Is de indruk die de bronnen wekken, dat vergiftiging een middel was dat veel vaker werd toegepast dan in onze tijd¹¹, juist? Greep men inderdaad gemakkelijker naar vergif?

De bedoeling van het hiernavolgende artikel is het bespreken van de rol die het vergif speelt in de teksten uit Tacitus' *Annales* die behoren tot het pensum voor het eindexamen Latijn 1993. Na inventarisatie en interpretatie van de belangrijkste vergiftigingsgevallen die in deze teksten voorkomen (§§ 2-9) wordt een poging gedaan het gebruik van vergif in de cultuur-historische context te plaatsen: welke connotaties hebben de antieke begrippen *φάρμακον* en *venenum*? (§ 10) Welke middelen werden gebruikt? (§ 4) Wie handelden erin en wie

4. Dio Cassius 56.30.2.

5. Tac. *Ann.* 4.8; Suet. *Tib.* 62; Dio Cassius 57.22.

6. Tac. *Ann.* 2.69-74; 3.12-15.

7. Suet. *Tib.* 53.1.

8. Suet. *Tib.* 73.2.

9. Dio Cassius 59.14.

10. Suet. *Gaius* 49; vgl. verder d'Erce (1969) 128.

11. Kaufman (1936).

gebruikten het? (§§ 12-14)¹². Mijn onderzoek leidt tot de conclusie (§ 15) dat moderne concepties van het gebruik van geneesmiddelen en van de functie en kennis van artsen en apothekers soms leiden tot een anachronistische interpretatie van de teksten. In enkele gevallen was waarschijnlijk inderdaad sprake van vergiftiging als bewust gepleegde misdaad. In andere gevallen zijn mogelijk medicijnen verkeerd gebruikt en heeft laster achteraf de indruk van een misdaad gevestigd. Het is onmogelijk om onomstotelijk vergiftiging aan te tonen dan wel uit te sluiten, omdat toen de kennis die nodig is voor een chemische analyse ontbrak en omdat nu (forensisch) toxicologisch materiaal uit die tijd niet meer voorhanden is.

2. Iunius Silanus

Tacitus' beschrijving van het principaat van Tiberius opent met de beschrijving van een misdaad: *Prima novo principatu mors Iunii Silani proconsulis Asiae ignaro Nerone per dolum Agrippinae paratur* ('Het eerste sterfgeval onder de nieuwe regering, dat van Iunius Silanus, proconsul van Asia, werd zonder medeweten van Nero voorbereid door de list van Agrippina', 13.1.1). Dat moet een bewuste reminiscentie zijn aan de opening van Tacitus' beschrijving van het principaat van Tiberius: *Primum facinus novi principatus fuit Postumi Agrippae caedes* ('De eerste misdaad van de nieuwe regering was de moord op Postumus Agrippa', 1.6.1). Hiermee krijgen zowel de regering van Tiberius als die van Nero het stempel van gewelddadigheid opgedrukt¹³. Er is nog een parallel: beiden zijn familie van Augustus en mogelijke troonpretendenten. *Haec causa necis* ('Dat was de oorzaak van de moord', 13.1.3).

Er zijn ook verschillen: de schuld van de moord op Iunius Silanus wordt zonder omwegen bij Agrippina gelegd, terwijl de verantwoordelijkheid van Tiberius en Livia voor de moord op Agrippa Postumus alleen wordt gesuggereerd. Er is een tweede, meer 'technisch' verschil: de manier waarop de moord wordt gepleegd. Agrippa Postumus wordt met het zwaard vermoord, terwijl de pro-consul Iunius Silanus gedurende de maaltijd *venenum*, vergif, krijgt, 'te openlijk dan dat het iemand had kunnen ontgaan'.

Enige aanvullende informatie over de vergiftiging van Silanus geeft Dio 61.6.4. Deze vertelt dat Agrippina iemand hetzelfde vergif liet halen dat ook

12. Van de oudere literatuur blijven Lewin (1920), Marx (1827) en Schmidt (1924) essentieel. Kaufman (1932) is alleen nuttig als materiaalverzameling. Van de nieuwere zijn vooral Barb (1978), Kudlien (1983) en Nutton (1985) van belang. Een recent literatuuroverzicht geeft Touwaide (1991).

13. Vgl. Schrijvers (1991) 351.

Claudius was toegediend, zoals Tacitus heeft beschreven aan het einde van het 12e boek van de *Annales* (66-67). Omdat bij de vergiftiging van Claudius dezelfde gifmengster betrokken was als bij de gifmoord op Britannicus, waarvan de beschrijving in de pensumtekst is opgenomen, namelijk Locusta, en beide gevallen ook verder overeenkomsten vertonen, is het de moeite waard stil te staan bij de moord op Claudius.

3. Claudius

Naar de gifmoord op Claudius¹⁴ wordt in de pensumtekst op twee plaatsen verwezen:

- *non abnuere se quin cuncta infelicitis domus mala patefierent, suae in primis nuptiae, suum veneficium* ('zij [Agrippina] zou zich er niet tegen verzetten wanneer alle ellende van een ongelukkige dynastie aan de grote klok gehangen zou worden, te beginnen met haar eigen huwelijk, haar eigen gifmengerij', 13.14.4). *Veneficium* moet slaan op de gifmoord op Claudius.
- *simul intendere manus, adgerere probra, consecratum Claudium, infernos Silanorum manis invocare et tot irrita facinora* ('Tegelijkertijd strekte zij [Agrippina] dreigend de handen uit, overstelpte hem [Nero] met scheldwoorden, riep de tot god verheven Claudius aan en de schimmen der beide Silani¹⁵ in de onderwereld en alle misdaden die zij vruchteloos had gedaan', 13.14.6). Deze woorden duiden o.a. op de gifmoorden die op instigatie van Agrippina waren gepleegd, namelijk op M. Junius Silanus (13.1.1.) en op Claudius (12.66-67).

In het 12e boek beschrijft Tacitus hoe Agrippina voorbereidingen trof om Claudius om het leven te brengen: *tum Agrippina, sceleris olim certa et oblatae occasionis propera nec ministrorum egens de genere veneni consultavit* ('Toen begon Agrippina, reeds lang vastbesloten tot misdaad¹⁶ en de geboden gelegenheid gretig aangrijpend, terwijl het haar niet aan handlangers ontbrak, zich af te vragen welk soort vergif ze zou kiezen', 12.66.2).

Er werden in de Oudheid naar de werking drie soorten gif onderscheiden¹⁷:

-
14. Uitvoerig overzicht van bronnen en theorieën bij Gourevitch (1984) 350-364.
 15. L. Silanus had, na door Claudius uit zijn ambt van praetor te zijn ontzet en nadat zijn verlovings met Octavia, Claudius' dochter, was ontbonden, in 48 op de dag van het huwelijk tussen Claudius en Agrippina zelfmoord gepleegd (12.3 en 8.).
 16. Zie voor het gebruik van *scelus* in de betekenis van 'gifmoord' noot 2 *supra*.
 17. Watson (1966) 86-87.

1. een langzaam soort, dat geleidelijk wordt toegediend en het denkvermogen aantast,
 2. een langzaam soort, dat het lichaam aantast,
 3. een snel werkend soort, dat het slachtoffer zo spoedig mogelijk moet doden.
- Agrippina zocht naar een sluipend vergif, dat eerst Claudius' verstand zou omnevelen en dan een niet te plotselinge dood zou veroorzaken. Als gifmengster koos zij Locusta: *deligitur artifex talium vocabulo Locusta, nuper veneficii damnata et diu inter instrumenta regni habita* ('Men koos een vrouw, doorkneed in dit soort praktijken, Locusta geheten, die korte tijd tevoren veroordeeld was voor gifmenging en die reeds lang gebruikt werd als werktuig in dienst van het hof, 12.66.4). Over de vorige veroordeling van Locusta is niets bekend. Sinds de *Lex Cornelia de sicariis et veneficiis* (82 v.C.) was gifmengerij, het kopen en verkopen en het toedienen van vergif als zodanig verboden. Van de diensten van Locusta werd, zoals gezegd, gebruik gemaakt bij de vergiftiging van Britannicus (13.15.4). Zij werd rijkelijk beloond en bleef gedurende de gehele regering van Nero in dienst. Zij kreeg zelfs de gelegenheid leerlingen op te leiden¹⁸. Locusta was ook de leverancier van het gif dat Nero bij zich stak, toen hij in 68 radeloos Rome ontvluchtte¹⁹.

- *eius mulieris ingenio paratum virus, cuius minister e spadonibus fuit Halotus, inferre epulas et explorare gustu solitus* ('Door de vindingrijkheid van deze vrouw werd een vergif gebrouwen, dat Halotus, één van Claudius' eunuchen, die gewoonlijk de maaltijden opdiende en als voorproever fungeerde, hem toediende', 12.66.5). De gewoonte van het aanstellen van een *praegustator* is bekend uit het oude Medisch-Perzische rijk²⁰ en uit andere monarchieën, zoals die van Hiëro van Syracuse²¹. In het principaat verdienden voorproevers een goede boterham. Functionarissen met deze titel gingen zelfs een aparte beroepsvereniging vormen²². Bij de vergiftiging van Drusus op instigatie van Seianus speelde ook een voorproever, de eunuch Lygdus, een belangrijke rol²³. Halotus overleefde

18. Suet. Nero 33.3.

19. Suet. Nero 47.1-3.

20. Xen. Cyr. 1.3.9.

21. Athen. 4.71, 1716. Zie H.G. Liddell, R. Scott en H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon* (Oxford 1940), s.vv. ἐδέατρος en ἐλέατρος.

22. De functie van *praegustator* wordt als aparte functie genoemd in een inscriptie uit de tijd van Augustus CIL VI 9005; uit een andere inscriptie (CIL VI 9003) blijkt dat *praegustatores* ten tijde van Claudius een collegium hebben gevormd onder een procurator.

23. Ann. 4.8.

Nero. Door Galba werd hij bevorderd tot een procuratorschap, dat hem veel rijkdom bracht²⁴.

Het middel waarvoor Locusta bij de eerste poging om Claudius te vergiftigen koos, was van het eerste soort. Het werd uitgegoten over een *delectabilis boletus*, 'een verrukkelijke paddestoel', een lievelingsgerecht van Claudius. Het werkte echter niet - onduidelijk is hoe men dat zo snel door kon hebben, daar het hier toch uitdrukkelijk om een langzaam werkend vergif ging - of men vermoedde dat het niet zou werken, gezien Claudius' habituele dronkenschap²⁵. De lijfarts C. Stertinius Xenophon, vele malen miljonair wegens de hoge tarieven die hij rekende, 'hielp' Claudius bij diens pogingen om te braken. Hij kriebelde hem met een veer, die met een snel werkend vergif was bestreken, in de keel. Deze keer bleek het effectief te zijn. Niemand scheen zich overigens te verwonderen over het gedrag van een arts die met even groot gemak geneest als moordt²⁶. Tacitus is de enige bron die de betrokkenheid van Stertinius Xenophon bij de moord vermeldt. De hele geschiedenis van de vergiftiging van Claudius bij Tacitus wijkt trouwens nogal af van de versie die Dio (61.34) en Suetonius (*Claudius* 44) geven. Flavius Josephus (*Ant.* 20.8.1) doet zelfs geen enkele stellige uitspraak en volstaat met het vermelden van het gerucht van de vergiftiging. Volgens Dio lukte Locusta's vergiftigingspoging met de paddestoel wel. Agrippina zorgde ervoor dat Claudius bij een banket van de mooiste en grootste paddestoel, de vergiftigde, at. Niemand van de gasten verbaasde zich erover dat de keizer zoals gebruikelijk volkomen laveloos werd afgevoerd. Suetonius vermeldt twee versies. Volgens de ene, die gedeeltelijk correspondeert met die van Tacitus, zou de voorproever, de eunuch Halotus, de keizer tijdens een banket hebben vergiftigd. Volgens de andere zorgde Agrippina ervoor dat Claudius tijdens een familie-etentje met de paddestoelen, waar hij zo dol op was, ook het vergif naar binnen kreeg. Volgens sommigen, zo vervolgt Suetonius, werd de keizer een tweede dosis vergif toegediend, nadat hij had overgegeven, onder het voorwendsel dat hij voedsel nodig had om weer op krachten te komen. Anderen vertellen juist dat het vergif hem de tweede keer door middel van een klysma werd toegediend, zogenaamd om hem op die manier enige verlichting te geven. In beide gevallen dus een 'medische' verklaring. Tacitus mengt op zijn karakteristieke suggestieve manier feiten, overlevering uit andere bronnen, interpretaties en verdachtmakingen dooreen tot een voor ons onontwarbaar geheel.

24. Suet. *Galba* 15.

25. Wat betekent *socordiane*? 'Door Claudius' onachtzaamheid'? Blijkbaar verwacht men wel dat de aantasting van de geest onmiddellijk plaatsgrijpt. Of wordt de onachtzaamheid van Claudius' omgeving bedoeld? De tekst is hier corrupt.

26. Uitvoerig over het negatieve beeld van de arts: Gourevitch (1984) 347-414.

4. Britannicus

Evenals zijn vader Claudius werd ook Britannicus door vergif uit de weg geruimd (13.15-16). Dit keer was Nero de aanstichter en waren Pollio Iulius, tribuun van de praetoriaanse cohorten, en de gifmengster (*damnata veneficii*) Locusta de uitvoerders. Het feitelijke toedienen van het vergif gebeurde door de pedagogen van de 14-jarige prins, vertrouwelingen van Agrippina, die al in 51 de oude opvoeders hadden vervangen (12.41.3). De eerste poging mislukte. De prins kreeg diarree (*exoluta alvo* 13.15.6), dezelfde oorzaak als waardoor de eerste poging om zijn vader te vergiften mislukt was (*soluta alvus* 12.67.1). Je zou je kunnen afvragen of Tacitus hier niet bewust een literair effect beoogt. In elk geval is het symptoom te weinig specifiek om een aanwijzing te kunnen zijn voor het soort gif dat is gebruikt. Apothekersnauwkeurigheid is wel het laatste wat men van Tacitus' beschrijving mag verwachten, maar toch schuilt er toxicologisch en farmaceutisch interessante informatie in: *venenum (...) parum validum, sive temperamentum inerat, ne statim saeviret* ('[het vergif] was misschien niet sterk genoeg, of er zat iets in om te voorkomen dat het onmiddellijk zou werken'). Daaruit blijkt een proefondervindelijk verkregen inzicht in de relatie tussen de toegediende dosis en het effect ervan. Suetonius' verslag bevestigt dat experimenten inderdaad niet onbekend waren. In zijn ijver om snel een effectief middel te vinden liet Nero in zijn eigen paleis eerst experimenten uitvoeren op een bokje, dat pas na een doodstrijd van vijf uur bezweek, en vervolgens op een varken, dat meteen dood neerviel²⁷. Daarom kan Tacitus met recht spreken van een snel werkend gif, samengesteld uit *cognitis antea venenis* ('van tevoren bekende ingrediënten', 13.15.8).

Aan de koningshoven in Hellenistisch-Romeinse tijd werden zelfs mensen voor experimenten gebruikt. Mithridates VI, over wie hieronder meer, experimenteerde met vergiften op ter dood veroordeelde misdadigers, een in die tijd onder vorsten verbreide hobby, gezien de mededelingen die ons bereiken over Attalus III, de laatste koning van Pergamon, en over Cleopatra, die aan Marcus Antonius tijdens een diner de uitwerking van vergif op een slaaf demonstreerde²⁸, en helemaal in de stijl van Ptolemaeus II van Alexandrië, die vivisectie op misdadigers liet plegen²⁹.

Na de eerste mislukte poging beschuldigde Nero de falende gifmengster Locusta ervan dat zij in plaats van een vergif een geneesmiddel had gegeven:

27. Suet. *Nero* 33.3.

28. Plinius *NH* 2.12.

29. Zie Marx (1827) 17-19; Von Staden (1989) T 63a-74; Horstmanshoff en Schlesinger (1991).

*arguens pro veneno remedium dedisse*³⁰. Dat wijst er dus op dat de gifmengster geacht werd behalve vergif, ook medicijnen te kunnen vervaardigen. Genezing en vergiftiging lagen dus dicht bij elkaar.

In de herkansing had de gifmengster wel succes. Op een geraffineerde manier werd het vergif aan Britannicus toegediend. Tijdens de maaltijd werden hem, zoals gebruikelijk in hofkringen, uitsluitend voorgeproefde spijzen en dranken voorgezet. Britannicus kreeg een van te voren geproefde gloeiend hete drank aangereikt, die hij weigerde. In het ijskoude water waarmee de drank werd aangelengd was vergif opgelost, dat zo snel werkte, dat 'stem en levensadem hem tegelijkertijd werden afgesneden' (13.16.3). Nero stelde de andere gasten gerust: *ille* (i.e. Nero) *solitum ita ait per comitalem morbum quo prima ab infantia adflicteretur Britannicus* ('Hij [...] zei dat dit [gedoeld wordt op de zichtbare uitwerking van de vergiftiging] een gewone epileptische aanval was, waaraan hij van kindsbeen af had geleden', 13.16.5). Het is overigens niet altijd juist de ziekte die wij epilepsie noemen zonder meer te identificeren met wat men in de Oudheid *morbus comitalis* noemde, een ziekte zo onheilspellend, dat men de *comitia* onderbrak als hij zich voordeed³¹. Uit de bronnen is in ieder geval duidelijk dat in de Julisch-Claudische dynastie epilepsie voorkwam bij Julius Caesar, Caligula en Britannicus³² en dat ook zijn vader Claudius aan een neurologische aandoening leed. Onlangs is de theorie geopperd dat Caligula geleden zou hebben aan epilepsie, uitgaande van een haard, gelocaliseerd in de temporaalkwab van de hersenen, die zich met tussenruimten van vele jaren manifesteerde³³. Caligula zelf en zijn omgeving weten zijn gekte echter aan de giftige werking van een liefdesdrank, een *philtrum* of *venenum*³⁴, dat hem door zijn vrouw was toegediend, waarover hieronder meer.

Wat Claudius betreft: de bronnen spreken van diverse merkwaardige symptomen die aan een neurologische afwijking doen denken: kwijlen, spastische bewegingen, moeilijk lopen en spreken. Thiel heeft in zijn beroemd geworden en nog steeds lezenswaardige artikel uit 1938³⁵ 'Little's disease' gesuggereerd, een

30. Suet. *Nero* 33.2.

31. Temkin (1971).

32. Uitvoerige bespreking bij Esser (1958) speciaal pp. 201-203, en Benediktson (1989).

33. Benediktson (1989).

34. Suet. *Gaius* 50.2.

35. Thiel (1938). Een goede moderne studie is Levick (1990); pp. 13-18 daarvan handelen over Claudius' lichamelijke constitutie. Een andere retrospectieve diagnose geeft Mohr Thygesen (1987): syndroom van Gilles de la Tourette.

thans verouderde term voor spastische verlamming op grond van hersenaandoening, die bijvoorbeeld ten gevolge van een geboortetrauma of van een hersenvliesontsteking in de vroege jeugd zou kunnen zijn ontstaan.

De vraag is welk soort gif bij de vergiftiging van Britannicus gebruikt zou kunnen zijn. Een overzicht van de zowel door Nicander, Scribonius Largus, Dioscurides als Galenus genoemde vergiften³⁶ levert de volgende top-dertien op: dolle kervel (*conium maculatum*, ook gevlekte scheerling genoemd; Socrates' gifbeker was ermee gevuld), monnikskap (*aconitum*), opium (*papaver somniferum*), doornappel (*datura stramonium*), herfsttijloos (*colchicum autumnale*), bilzekruid (*hyoscyamus niger*), kameleondistel (*ixia*), loodglit (*lithargus*), koriander (*coriandrum sativum*), *lagos* of *lepus marinus* (een nu onbekend soort weekdier), *buprestis* (het aftreksel van een giftige kever), stierebloed (waarschijnlijk niet echt stierebloed, maar een gif dat deze naam kreeg naar zijn uiterlijk), loodwit (*cerussa*). De volgende informatie die de antieke teksten leveren³⁷ kan helpen bij het bepalen van het soort vergif dat werd gebruikt. Blijkbaar was het hittestabiel, want het koude, giftige water kon bij de gloeiend hete drank worden gemengd, zonder dat het gif zijn werkzaamheid verloor. Het moet bovendien in koud water oplosbaar zijn geweest, of het zou in suspensievorm moeten zijn toegediend. Bovendien moet het in oplossing nagenoeg kleurloos en reukloos zijn geweest, anders zou het teveel zijn opgevallen. Het moet verder acuut stemverlies en ademhalingsstilstand hebben veroorzaakt en de opgetreden convulsies moeten geleken hebben op een insult, een epileptische toeval. Als we op deze gegevens mogen afgaan is waarschijnlijke kandidaat monnikskap (met het hoofdalkaloïde Aconitine)³⁸, waarvan een kleine dosis (1-6 mg)³⁹ reeds dodelijk is.

Tacitus vermeldt in 13.17. (1: *nox eadem* en 4: *festinationem*) dat met de crematie van Britannicus' lichaam grote haast werd gemaakt. De uitvaart vond nog dezelfde nacht plaats. Hij geeft daarvoor een op het eerste gezicht alleszins plausibele reden: bij te vroeg gestorvenen, speciaal bij kinderen, beperkt men het

36. Zie de scriptie van Judith Nijland, Oude Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden (1991).

37. Tac. *Ann.* 13.16; Suet. *Nero* 33; Dio 61.7.4-6. De farmaceutische gegevens en de conclusies daaruit vermeld ik op gezag van drs A.M.A. Prins, apotheker en drs M. Prins-Klaassen te Alkmaar.

38. Moeschlin (1986) 568.

39. 1 ml Aconitine, het hoofdalkaloïde uit *Aconitum napellus* (ridderspoorsoorten), is in 5 ml koud water oplosbaar, waarschijnlijk thermostabiel, kleurloos en reukloos. Doornappel, dolle kervel, bilzekruid en loodwit daarentegen vertonen pas na langere tijd of in opeenvolgende fasen hun dodelijke werking.

rouwbetoon tot het uiterste minimum⁴⁰. Wie echter bedenkt dat zulks wellicht voor heel jonge kinderen mag hebben gegolden, maar bezwaarlijk van toepassing kan worden gebracht op de 14-jarige Britannicus, die de *toga virilis* had aangenomen, beziet Nero's verklaring anders. Tacitus verzwijgt wat iedere antieke lezer weet. Dio Cassius vermeldt wel de *communis opinio* over het motief voor de haastige uitvaart: angst voor de ontdekking van de sporen van de vergiftiging. Daarbij moeten we niet, anachronistisch, denken aan obductie ten behoeve van forensisch onderzoek, maar aan de algemeen verbreide opvattingen, volgens welke men aan de loodkleurige verkleuring en aan de donkere vlekken op de huid van een lijk kon zien dat iemand door vergiftiging om het leven was gekomen⁴¹. Ik volsta hier met de opmerking dat deze conclusie op grond van dergelijke symptomen volgens moderne inzichten onhoudbaar is⁴². Dio (61.7.4) houdt zich aan het standaardrepertoire: het lichaam van Britannicus werd na diens dood loodkleurig ten gevolge van de vergiftiging. Nero smeerde het lijk in met gips, om ontdekking te voorkomen. Zowel Tacitus (13.17.2) als Dio vermelden dat het hevig regende, toen het lichaam van Britannicus 's nachts naar de brandstapel werd gedragen. Dio, Zonaras en Johannes van Antiochië⁴³ - niet Tacitus - vermelden dat daardoor het gips werd afgespoeld, 'zodat de misdaad niet alleen bekend werd door wat men hoorde, maar ook door wat men zag'. Een toespeling op soortgelijke geruchten maakt Tacitus wel bij de dood van Germanicus: 'Of zijn (i.e. Germanicus) lijk, dat alvorens te worden verbrand ontbloot werd tentoongesteld op het forum van Antiochië (...) werkelijk sporen van vergiftiging heeft getoond, is niet voldoende vast komen te staan' (2.73.5). Bij de dood van de beruchte gifmengster Martina merkt Tacitus op dat weliswaar gif werd aangetroffen in een haarwring, maar dat haar lichaam geen sporen van zelfmoord vertoonde⁴⁴.

40. Vgl. Ter Vrugt-Lentz (1960) 64-65; zie echter over ostentatieve openbare rouw bij jonggestorvenen Pleket (1992).

41. Galenus, *De locis affectis* 6.5, 8.422-423 Kühn. Vgl. Lewin (1920) 37-41; Marx (1827) 14-16.

42. Zie voor uitvoerige argumentatie Lewin (1920) 37-41.

43. Teksten afgedrukt in de editie door E. Cary, Vol. 8, p. 48 bij 61.7.4-6.

44. De implicatie is dus niet, zoals Furneaux (1896²-1907²) suggereert, dat zij door een ander vermoord zou zijn - zie voor de term *mortem sumere* Van Hooff (1990) 323 - maar dat haar vergif geen sporen naliet.

5. Agrippina

Gif was het eerste middel waaraan je dacht, als je iemand uit de weg wilde ruimen. Het moet dus ook het eerste risico zijn geweest waartegen potentiële slachtoffers zichzelf trachtten te beschermen. De aanstichtster van zoveel onheil, Agrippina, moet zich bewust zijn geweest van het gevaar dat zij liep. Toen Nero eenmaal het besluit genomen had om zijn moeder te doden, aarzelde hij alleen nog over het middel: *veneno an ferro vel qua alia vi* ('of hij het zou doen met vergif, met een dolk, of op een andere gewelddadige wijze'). *placuitque primo venenum* ('Vergif was zijn eerste keus', 14.3.2-3). Hij waagde zelfs drie pogingen (Suet. Nero 34), tevergeefs echter. Agrippina had namelijk haar voorzorgsmaatregelen getroffen: *ipsa praesumendo remedia munierat corpus* ('door bij voorbaat tegenmiddelen te slikken had zij zichzelf gepantserd tegen vergif')⁴⁵.

Wie denkt in termen van immuniteit en infectie, belandt in een valkuil vol anachronismen. Het gaat om een heel ander begrip van immuniteit dan het hedendaagse. Hierboven was al sprake van de experimenten van Mithridates van Pontus, nauwkeuriger: Mithridates VI Eupator Dionysus (120-63 v.C.), ook Mithridates de Grote genoemd, die volgens Galenus⁴⁶ grote belangstelling had voor geneeskunde. Hij onderzocht alle *pharmaka* die als tegengif konden werken. Op grond daarvan had hij een middel samengesteld, dat hem, doordat hij het dagelijks innam, immuun moest maken voor vergiftigingen. Hij geldt als uitvinder van het naar hem genoemde tegengif *mithridatium* of *theriaca*, in het Nederlands triakel of teriakel⁴⁷ genaamd, een medicijn, dat wel een honderdtal ingrediënten kon bevatten. Al deze voorzorgsmaatregelen verhinderden echter niet dat hij op dramatische en uiterst moeizame wijze aan zijn einde kwam. Zijn immuniteit deed zijn pogingen om in een uitzichtloze situatie zichzelf te vergiftigen mislukken. Hij vond ten slotte de dood door de hand van een Keltische soldaat⁴⁸. De vraag naar de effectiviteit van dergelijke *antidota* laat ik hier maar verder rusten. Het gaat erom Tacitus' tekst goed te verstaan en dan moet de lezer weten dat zulke middelen bestonden en dat men in de Oudheid, en lang

45. Dio Cassius 62.12.2: 'maar zij deinsden ervoor terug de daad openlijk te plegen en waren anderzijds er niet toe in staat haar heimelijk uit de weg te ruimen door middel van *pharmaka* (διὰ φαρμάκων), omdat zij de uiterste voorzorgsmaatregelen tegen die mogelijkheid had genomen'; Suet. Nero 34: *et cum ter veneno temptasset sentiretque antidotis praemunitam* ...

46. *De Antidot.* 1.1, 14.2 ed. Kühn.

47. Latijn: *theriaca*, een gesubstantiveerd adjectivum neutrum pluralis, of femininum singularis afgeleid van het Griekse *θηριακά*, oorspronkelijk een middel tegen de beten van een *θηρίον*: wild, speciaal giftig, dier, dat echter de algemene betekenis van 'tegengif' kreeg.

48. Voor andere versies zie Watson (1966) 35, n.1 en Van Hooff (1990) 82 en 294.

daarna, in de effectiviteit ervan geloofde. Al spoedig kwamen overal, ook bij de Romeinse keizers, dergelijke tegengiften in zwang. Marcus Aurelius kon niet buiten zijn dagelijkse dosis, volgens het recept van Galenus bereid, en inspireerde zijn omgeving tot het volgen van zijn voorbeeld⁴⁹. Tot in de 19e eeuw zou de triakel zich als panacee in een grote populariteit verheugen. Menige oude apothekerspot getuigt er nog van.

6. Burrus

Suetonius en Cassius Dio laten er geen twijfel over bestaan: Nero doodde Sextus Afranius Burrus, *praefectus praetorio* gedurende de eerste jaren van Nero's principaat, door vergiftiging. Ook hier valt het ambigue karakter van de gebruikte middelen weer op. Burrus leed blijkbaar aan een gezwel in de keel en werd daarvoor medicamenteus behandeld: *Burro praefecto remedium ad fauces pollicitus toxicum misit* ('[Nero] zond een gif aan Burrus, de prefect, hoewel hij hem een geneesmiddel voor zijn keel had beloofd', Suet. Nero 35.5). Het verschil tussen een geneesmiddel en een gif was voor de patiënt niet duidelijk, net zo min als het verschil tussen een arts en een gifmenger. Cassius Dio laat in zijn pregnante formulering ruimte voor twee interpretaties: *φάρμακον διώλεσε* ('hij doodde hem door middel van een *pharmakon*', 62.13.3), wat zowel op een geneesmiddel als op een vergif kan duiden. Tacitus is genuanceerd in zijn formulering: *incertum valetudine aut veneno*. ('Men tast in het onzekere of hij stierf ten gevolge van een ziekte of door vergif', 14.51.3), maar het effect van zijn woorden is insinuerend: *plures iussu Neronis, quasi remedium adhiberetur, inlitum palatum eius noxio medicamine adseverabant* ('de meesten beweerden dat op bevel van Nero zijn verhemelte was ingesmeerd met een schadelijk medicament, dat hem bij wijze van geneesmiddel zou zijn toegediend'). De mogelijkheid bestaat dus dat een arts Burrus in opdracht van Nero heeft behandeld en dat zijn behandeling niet heeft gebaat, niets uitzonderlijks gezien de stand van de medische kennis in die tijd. Achteraf zou dan het overlijden van de patiënt aan de arts of aan Nero, zijn geweten. *Post factum* werd het geneesmiddel een vergif. Het is ook mogelijk dat de arts, het middel te goeder trouw, maar onbekend met de juiste dosering en werking ervan, heeft toegepast, of dat het middel vervalst was.

49. Galenus, *De Theriaca ad Pisonem* 2, 14.216-217 Kühn. De stelling van Africa (1961) dat Marcus Aurelius aan opium, één van de bestanddelen van de *theriaca*, verslaafd was, is door Hadot (1984) ontzenuwd.

7. Domitia

Op de gif-rekening van Nero prijkt verder nog de naam van zijn tante Domitia: *φάρμακον ἐπαπέκτεινε* ('hij doodde haar door middel van een *pharmakon*', Dio 61.17.1). Men vertaalt haast automatisch *pharmakon* met 'vergif'. De versie die Suetonius geeft van het incident maant echter tot voorzichtigheid: *praecepitque medicis ut largius purgarent aegram* ('hij [Nero] gelastte de dokters aan de patiënt een overdosis van een purgeermiddel toe te dienen', Nero 34.5). Hetzelfde middel waaraan als medicijn een heilzame werking wordt toegeschreven kan ook een dodelijk gif zijn. Het verschil zit uitsluitend in de dosering.

8. Doryphorus en Pallas

Suetonius deelt als een vaststaand feit mee dat Nero enkelen van zijn vrijgelatenen heeft vergiftigd: *libertos divites et senes (...) veneno partim cibus partim potionibus indito intercepit* ('hij [Nero] doodde zijn rijke oude vrijgelatenen (...) door middel van vergif, dat hij deels in hun voedsel, deels in hun drank toediende', Nero 35.5). Tacitus insinueert: *eodem anno libertorum potissimos veneno interfecisse creditus est* ('datzelfde jaar doodde [Nero], naar men gelooft, met vergif de meestbegunstigden van zijn vrijgelatenen', 14.65.1). Uit de context blijkt dat het om Doryphorus en Pallas gaat.

9. Seneca

Toen Seneca in ongenade viel, wapende hij zich niet tegen vergiftiging door middel van een triakel; dat wordt althans nergens vermeld. Een eerste vergiftigingspoging in opdracht van Nero, door Tacitus als een gerucht gerapporteerd, mislukte (15.45.6). Bij zijn tweede poging om Seneca uit te schakelen refereert Tacitus aan die eerste keer, maar nu als aan een vaststaand feit: *ut ferro grassaretur, quando venenum non processerat* ('om met het zwaard te werk te kunnen gaan, waar vergif had gefaald', 15.60.3). Als Seneca zich de aderen heeft laten openen en het sterfproces traag verloopt, vraagt hij zijn vriend en arts Statius Annaeus (zijn vrijgelatene?) 'voor hem het vergif te gaan halen dat hij zich reeds lang tevoren had verschaft, hetzelfde vergif waarmee bij de Atheners de door de criminele rechtbank ter dood veroordeelden werden geëxecuteerd' (15.64.3). Het middel heeft bij Seneca overigens niet de gewenste uitwerking. In zijn eigen werk noemt Seneca het gif Socrates' *medicamentum immortalitatis* (De Prov. 3.12). Hij doelt natuurlijk op het beruchte *conium maculatum*, gevlekte

scheerling of dolle kervel, dat ook als geneesmiddel werd gebruikt⁵⁰. We kunnen uit deze passage in elk geval concluderen dat een medicus over het middel beschikte en niet schroomde er ook voor suïcidale doeleinden gebruik van te maken.

10. Φάρμακον en *venenum*

Om een juist beeld te krijgen van het gebruik van vergif in de antieke maatschappij is het goed ons eerst eens te realiseren welke Griekse en Latijnse woorden worden gebruikt om het begrip 'vergif' uit te drukken.

- Φάρμακον is een woord dat: 'kruid of drogerij in het algemeen' kan aanduiden, waarbij in het midden wordt gelaten of het schadelijk of heilzaam is. Het woord φάρμακον kan zowel gebruikt worden in de betekenis 'geneesmiddel', als in die van 'toverdrank', 'vergif' of 'verfstof'⁵¹.

- Hetzelfde geldt voor het Latijnse woord *venenum*, waar ons Nederlandse 'venijn' vandaan komt, en dat etymologisch verwant is met het Nederlandse 'wens' en het Duitse 'Wonne'. *Venenum* is zelfs zozeer een *vox media*, dat de Romeinse juristen een precisering eisten: *qui venenum dicit, adicere debet utrum malum an bonum* ('wie het woord *venenum* gebruikt, moet eraan toevoegen of het een slecht of een goed [sc. *venenum*] is', *Dig.* 50.16.236). Voor leerlingen kan het een openbaring zijn te ontdekken dat *venenum* (< *uenes-nom) is afgeleid van dezelfde stam als *Venus*, de naam van de liefdesgodin. *Venus* is immers oorspronkelijk een onzijdig woord met de betekenis 'bekoring, betovering, charme, begeerte'. Het herinnert aan het gebruik van *venenum* als liefdesdrank, in het Grieks:

- φίλτρον, een magisch middel om iemand tot liefde te dwingen
- λύς duidt een dierlijk gif, speciaal slangegif, aan
- *virus*, verwant met λύς, wordt gebruikt voor plantaardig gif
- τοξικόν sc. φάρμακον wordt gebruikt voor 'pijlgif', en dan ook voor 'gif' in meer algemene zin.

Er is dus geen enkel woord dat zonder meer 'gif' betekent. Steeds gaat het om een *vox media*, een woord dat, afhankelijk van de context, een positieve, een negatieve of een neutrale betekenis kan hebben. De Nederlandse term 'vergif' daarentegen duidt ondubbelzinnig op 'een stof die, reeds in relatief kleine

50. Wittern (1982).

51. Zie H.G. Liddell, R. Scott en H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon* (Oxford 1940⁹) s.v. en P.G.W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary* (Oxford 1982) s.v. '*venenum*'; Barb (1978); Gourevitch (1984) 367-369.

7. Domitia

Op de gif-rekening van Nero prijkt verder nog de naam van zijn tante Domitia: *φαρμάκῳ ἐπαπέκτεινε* ('hij doodde haar door middel van een *pharmakon*', Dio 61.17.1). Men vertaalt haast automatisch *pharmakon* met 'vergif'. De versie die Suetonius geeft van het incident maant echter tot voorzichtigheid: *praecepitque medicis ut largius purgarent aegram* ('hij [Nero] gelastte de dokters aan de patiënt een overdosis van een purgeermiddel toe te dienen', Nero 34.5). Hetzelfde middel waaraan als medicijn een heilzame werking wordt toegeschreven kan ook een dodelijk gif zijn. Het verschil zit uitsluitend in de dosering.

8. Doryphorus en Pallas

Suetonius deelt als een vaststaand feit mee dat Nero enkelen van zijn vrijgelatenen heeft vergiftigd: *libertos divites et senes (...) veneno partim cibis partim potionibus indito interceptit* ('hij [Nero] doodde zijn rijke oude vrijgelatenen (...) door middel van vergif, dat hij deels in hun voedsel, deels in hun drank toediende', Nero 35.5). Tacitus insinueert: *eodem anno libertorum potissimos veneno interfecisse creditus est* ('datzelfde jaar doodde [Nero], naar men gelooft, met vergif de meestbegunstigden van zijn vrijgelatenen', 14.65.1). Uit de context blijkt dat het om Doryphorus en Pallas gaat.

9. Seneca

Toen Seneca in ongenade viel, wapende hij zich niet tegen vergiftiging door middel van een triakel; dat wordt althans nergens vermeld. Een eerste vergiftigingspoging in opdracht van Nero, door Tacitus als een gerucht gerapporteerd, mislukte (15.45.6). Bij zijn tweede poging om Seneca uit te schakelen refereert Tacitus aan die eerste keer, maar nu als aan een vaststaand feit: *ut ferro grassaretur, quando venenum non processerat* ('om met het zwaard te werk te kunnen gaan, waar vergif had gefaald', 15.60.3). Als Seneca zich de aderen heeft laten openen en het sterfproces traag verloopt, vraagt hij zijn vriend en arts Statius Annaeus (zijn vrijgelatene?) 'voor hem het vergif te gaan halen dat hij zich reeds lang tevoren had verschaft, hetzelfde vergif waarmee bij de Atheners de door de criminele rechtbank ter dood veroordeelden werden geëxecuteerd' (15.64.3). Het middel heeft bij Seneca overigens niet de gewenste uitwerking. In zijn eigen werk noemt Seneca het gif Socrates' *medicamentum immortalitatis* (*De Prov.* 3.12). Hij doelt natuurlijk op het beruchte *conium maculatum*, gevlekte

scheerling of dolle kervel, dat ook als geneesmiddel werd gebruikt⁵⁰. We kunnen uit deze passage in elk geval concluderen dat een medicus over het middel beschikte en niet schroomde er ook voor suïcidale doeleinden gebruik van te maken.

10. Φάρμακον en *venenum*

Om een juist beeld te krijgen van het gebruik van vergif in de antieke maatschappij is het goed ons eerst eens te realiseren welke Griekse en Latijnse woorden worden gebruikt om het begrip 'vergif' uit te drukken.

- Φάρμακον is een woord dat: 'kruid of drogerij in het algemeen' kan aanduiden, waarbij in het midden wordt gelaten of het schadelijk of heilzaam is. Het woord φάρμακον kan zowel gebruikt worden in de betekenis 'geneesmiddel', als in die van 'toverdrank', 'vergif' of 'verfstof'⁵¹.

- Hetzelfde geldt voor het Latijnse woord *venenum*, waar ons Nederlandse 'venijn' vandaan komt, en dat etymologisch verwant is met het Nederlandse 'wens' en het Duitse 'Wonne'. *Venenum* is zelfs zozeer een *vox media*, dat de Romeinse juristen een precisering eisten: *qui venenum dicit, adicere debet utrum malum an bonum* ('wie het woord *venenum* gebruikt, moet eraan toevoegen of het een slecht of een goed [sc. *venenum*] is', *Dig.* 50.16.236). Voor leerlingen kan het een openbaring zijn te ontdekken dat *venenum* (< *uenes-nom) is afgeleid van dezelfde stam als *Venus*, de naam van de liefdesgodin. *Venus* is immers oorspronkelijk een onzijdig woord met de betekenis 'bekoring, betovering, charme, begeerte'. Het herinnert aan het gebruik van *venenum* als liefdesdrank, in het Grieks:

- φίλτρον, een magisch middel om iemand tot liefde te dwingen
- λύς duidt een dierlijk gif, speciaal slangegif, aan
- *vinus*, verwant met λύς, wordt gebruikt voor plantaardig gif
- τοξικόν sc. φάρμακον wordt gebruikt voor 'pijlgif', en dan ook voor 'gif' in meer algemene zin.

Er is dus geen enkel woord dat zonder meer 'gif' betekent. Steeds gaat het om een *vox media*, een woord dat, afhankelijk van de context, een positieve, een negatieve of een neutrale betekenis kan hebben. De Nederlandse term 'vergif' daarentegen duidt ondubbelzinnig op 'een stof die, reeds in relatief kleine

50. Wittern (1982).

51. Zie H.G. Liddell, R. Scott en H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon* (Oxford 1940⁹) s.v. en P.G.W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary* (Oxford 1982) s.v. '*venenum*'; Barb (1978); Gourevitch (1984) 367-369.

hoeveelheid toegediend of ingenomen, de levensfuncties ernstig verstoort, in het bijzonder zulk één die de dood teweegbrengt⁵².

11. Ziekte en dood in de Romeinse Keizertijd

Voor de maatschappelijke context van het gebruik van medicamenten en vergif is het belangrijk iets te weten van gezondheid, ziekte en gemiddelde levensverwachting. De gemiddelde levensverwachting bij de geboorte was in de Oudheid ca. 21 jaar. Ruim éénderde (35%) stierf voordat de leeftijd van 12 maanden was bereikt. De helft stierf vóór het achtste jaar. Meisjes huwden zeer vroeg, ca. 14 jaar of eerder. Hun levensverwachting was dan ca. 31 jaar. Hadden zij de gevaarlijke leeftijd, waarop zij kinderen konden baren, overleefd - veel vrouwen stierven in het kraambed - dan maakten zij een goede kans 50 à 55 jaar te worden. Dezelfde levensverwachting gold voor mannen die de adolescentieleeftijd hadden bereikt⁵³.

Bij ziekte en dood denken we allereerst aan de grote 'killers', zoals de epidemie die tijdens Nero's bewind in 65 n.C. in Rome volgens Suetonius 30.000 slachtoffers eiste⁵⁴. Zo'n epidemie is in de antieke maatschappij in het algemeen met een zekere gelatenheid aanvaard en aan goddelijk ingrijpen toegeschreven⁵⁵. Het enige medische advies dat tegenover het geweld van de epidemie wordt gesteld, is de raad snel en ver weg te vluchten, zo laat mogelijk terug te keren en een goed dieet te volgen⁵⁶. Andere, chronische aandoeningen zullen in de beleving van alledag belangrijker zijn geweest dan de periodieke epidemieën⁵⁷. De resultaten van skeletonderzoek wijzen erop dat vele mensen in de oude wereld al op de leeftijd van 35-50 jaar aan zeer pijnlijke gewrichtsaandoeningen leden. De frequente vermeldingen van jicht in de literatuur geven ons een indruk van de hevige chronische pijnen waarvan deze ziekte vergezeld ging⁵⁸. Verwondingen konden, doordat desinfecterende

52. Van Dale (1984¹¹) s.v. 'vergift(t)'.

53. Vgl. Duncan-Jones (1990) 93-104, speciaal 94 (gemiddelde levensverwachting bij geboorte).

54. Suet. *Nero* 39.1; vgl. Tac. *Ann.* 16.13.

55. Zie over menselijke reacties op epidemische ziekten Horstmanshoff (1989).

56. Celsus, *De medicina* 1.10.

57. Een helder overzicht, met verwijzingen naar verdere literatuur, geeft Jackson (1988) 175-186.

58. Zie Schrijvers (1992).

maatregelen achterwege bleven, gemakkelijk tetanus veroorzaken. Chronische infectieziekten, zoals tuberculose en geslachtsziekten, konden leiden tot chronische pijnen en blijvende invaliditeit.

Wie een beroep deed op de geneeskunde kon niet veel effectieve hulp verwachten. De antieke arts was knap in de observatie en heeft ontegenzeggelijk de basis gelegd voor de moderne, wetenschappelijke geneeskunde. Hij kon de pols van zijn patiënt voelen en daarbij meer dan twintig variëteiten onderscheiden, maar op het gebied van de therapie kon hij niet veel meer adviseren dan A, B, C: aderen laten, braken en clysteren. Hoewel zij weinig therapeutische mogelijkheden boden, waren dranken, zalven en pleisters wel degelijk zeer in trek. De theoretische kant van de antieke farmacologie⁵⁹ laat ik hier verder buiten beschouwing.

Dat chronische patiënten die geen uitweg meer zagen zichzelf doodden, was in de Oudheid een algemeen bekend en verbreid verschijnsel⁶⁰. In de Hippocratische Eed wordt weliswaar bepaald dat de arts geen hulp bij zelfdoding mag geven: 'Ik zal niemand, ook niet op zijn verzoek, een dodelijk *pharmakon* geven, en ook zal ik geen advies in die richting geven', maar in de eerste plaats werd deze eed slechts door een kleine minderheid van de artsen onderschreven en in de tweede plaats wijst die uitdrukkelijke bepaling er al op dat de praktijk anders was, zoals ook door allerlei getuigenissen wordt bevestigd. Het onderscheid tussen een braak- of purgeermiddel en een dodelijk gif was graduëel.

Ook keizers en hun gezinnen waren van de alledaagse werkelijkheid van ziekte en dood niet uitgesloten. Alle beoogde opvolgers van Augustus stierven jong. Wie de geschiedenis van het Julisch-Claudische huis in medisch perspectief⁶¹ wil zien, vindt veel materiaal bij Tacitus en de andere auteurs die de lotgevallen van die familie hebben beschreven.

12. Tovenaars, kruidenzoekers en kwakzalvers

Wie waren de geneesmiddelenverkoopers? Lucianus laat de lezers van zijn *Godengesprekken* getuige zijn van een ruzie tussen Askleprios en Herakles tijdens

59. Korte introductie bij Krug (1985) 104-119 en Jackson (1988) 74-84.

60. Zie over ongeneeslijke ziekte als motief voor zelfdoding Van Hooff (1990) 154-157.

61. Esser (1958). De nieuwste retrospectieve diagnoses Dirckx (1986); Ring (1985).

of hun handen ongeschonden uit de bek van giftige slangen te halen. Vandaar hun naam: θηριοδεικται. Eén keer liep in Athene zo'n demonstratie slecht af⁷³. Eén van degenen 'die slangen fokken om ze te demonsteren' voerde zijn show op in aanwezigheid van zijn concurrenten. Hij liet een adder in zijn arm bijten en zoog het vergif uit. Toen hij echter zijn mond wilde spoelen, bleek dat iemand zijn waterkruik had omgegooid. In zijn mond ontstond een etterende wonde. Twee dagen later, zo wil het verhaal, stierf hij vredig. Was dit ongeluk een gevolg van rivaliteit tussen de standwerkers onderling? Waarschijnlijk zal niemand de standwerker hebben beklaagd, want: 'wie zal medelijden hebben met een slangebezweerder die door een slang is gebeten?'⁷⁴.

Sommigen van deze marktkooplieden heten in het Latijn *marsi*. Zij vormen een aparte afdeling van de militair-geneeskundige dienst in de Romeinse legioenen. Zij waren gespecialiseerd in de bestrijding van slangebeten. De Marsi behoren tot een volksstam in de Abbruzzen, een bergachtig gebied in Midden-Italië, een oorlogszuchtig volk van bandieten, struikrovers, marginale figuren tussen beschaving en wildernis, tussen deskundige en kwakzalver, tussen genezer en doodsgesant. In Rome zoekt Galenus hen op om advies te krijgen over gif en tegengif (hoeveel slangen moeten er in een antidotum?)⁷⁵. De grens tussen de 'varende lieden' zoals de kermisgasten en standwerkers in de 17e eeuw werden genoemd⁷⁶, en de geleerde artsen zoals Galenus, was blijkbaar vloeiend. De vrees van het publiek voor dergelijke *circulatores*, 'mensen die op de markt een menigte om zich heen verzamelen', is begrijpelijk, als we horen van Lucius Clodius van Ancona, een *pharmacopola circumforaneus*, een 'rondreizend verkoper van geneesmiddelen'⁷⁷. Een aanzienlijke Romein engageert deze Lucius Clodius om voor de somma van 2000 sestertiën met vergif zijn schoonmoeder uit de weg te ruimen. De moordaanslag lukt en Lucius Clodius verdwijnt haastig, *cui fora multa restarent*, 'want hij had nog veel jaarmarkten af te werken.' Dergelijke figuren bezorgden alle artsen een slechte reputatie. De ambiguïteit die eigen is aan het *pharmakon* - kruid, toverdrank, geneesmiddel, kleurstof, vergif - geldt blijkbaar ook voor de personen die het bereiden en toepassen.

73. Aelianus *Naturalis Historia* 62.

74. Ecclesiasticus (*Wijsheden van Sirach*) 12.13.

75. Galenus 1.143 Kühn.

76. Huisman (1989).

77. Cic. *Pro Cluentio* 40.

13. De slechte reputatie van de medici

In de Griekse, maar vooral in de Latijnse literatuur van de Romeinse Keizertijd heeft de medicus een slechte pers⁷⁸. De arts is een verleider van vrouwen, een dief, een bedrieger, een geldwolf en vooral: een moordenaar, die zonder veel kans op ontdekking zijn praktijken kan uitvoeren. *Quid enim venenorum fertilius?* ('welk beroep is vruchtbaarder op het terrein van vergiften?', Plinius NH 29.20). Medicamenten spelen bij de angst van de potentiële patiënten een belangrijke rol. Plinius stelt het bedrog van de kwakzalvers aan de kaak, die iedere klant voor een zekere prijs er weer een paar jaartjes bij beloven. Zij krijgen ingewikkelde recepten en mysterieuze mengsels aangesmeerd, liefst uit Arabië of India⁷⁹.

Ook als we er rekening mee houden dat Plinius chargeert, blijft er een harde kern van beschuldigingen over. Die zijn ook begrijpelijk als we bedenken dat de opleiding van artsen van zeer uiteenlopende duur en kwaliteit kon zijn en bijgevolg ook hun farmacologische kennis en dat er geen officiële diploma's bestonden voor artsen. Hetzelfde gold voor apothekers. Welbeschouwd zijn de termen 'arts' en 'apotheker' anachronismen. Iedere controle op de kwaliteit van de medische beroepsuitoefening ontbrak. Evenmin bestond er enige garantie dat de kwaliteit van de geneesmiddelen zuiver was. Galenus reisde stad en land af om aan zuivere ingrediënten voor zijn pleisters, poeders en zaven te komen⁸⁰, maar Plinius Maior had niet zoveel vertrouwen in de farmacologische kennis van de artsen van zijn tijd. Hij hekelt hen omdat zij hun geneesmiddelen niet zelf bereiden, maar blindelings op hun leveranciers vertrouwen, waar zij ze kant en klaar betrekken. Zo brengen zij vervalsingen op de markt (NH 34.25). Zij zijn zo slecht op de hoogte dat zij in plaats van rode Indische *cinnaber* rode verfstof gebruiken, wat een vergif is (NH 29.5). Deze stoffen werden gewoonlijk van dezelfde handelaren betrokken, zodat het geen bevreemding behoeft te wekken dat er weleens misverstanden optraden.

Is het een wonder dat een *bona fide* medicus liever geen geneesmiddelen voorschreef aan zijn patiënten, maar de voorkeur gaf aan dieetaanwijzingen, zowel om zichzelf als om zijn patiënten te beschermen?⁸¹. Zodra er maar iets bij de behandeling mis ging, kreeg de arts de schuld; maar al te vaak werd die

78. Gourevitch (1984) 347-414.

79. Plinius NH 24.1.4-5; 15.6.16. Over de exotische herkomst van de verschillende medicamenten Miller (1969), deels gecorrigeerd door Raschke (1978).

80. Galenus *De Antidotis* 1.2. = 14.7-8 Kühn, andere teksten bij Moraux (1985) 68-78.

81. Gourevitch (1984) 369-374.

beschuldiging geformuleerd in termen van vergiftiging. De patiënt genoot nog enige wettelijke bescherming tegen verkeerde medische behandeling. De arts, of zelfs de medisch onderlegde leek - een absoluut onderscheid tussen die categorieën is in de Oudheid niet te maken! - stelt zich alleen al door zijn kennis van geneesmiddelen onder verdenking. Zo moet Apuleius zich in de 2e eeuw n.C. verdedigen tegen een aanklacht dat hij zich aan zwarte kunst zou hebben schuldig gemaakt, alleen omdat hij medische kennis bezit en geneesmiddelen koopt, die in een andere dosering giftig kunnen zijn. Een arts die al zijn overredingskracht gebruikt om zijn patiënt aan een behandeling te onderwerpen, stelt zich bloot aan het risico van een aanklacht wegens gifmengerij krachtens de *Lex Aquilia* (Dig. 9.2.9.1).

14. De handel in medicamenten

De verovering van steeds meer gebieden overzee in de periode van de Romeinse Republiek leidde tot een toeneming van het handelsverkeer en tot een verhoging van de levensstandaard. Steeds vaker vonden kruiden, specerijen en ook geneesmiddelen hun weg naar Italië en in het bijzonder naar Rome. In de tijd van keizer Augustus bestond er een directe scheepvaartverbinding met Indië. Alexandrië, 'kruispunt van de wereld' genoemd, werd een stapelplaats, waar exotische produkten uit alle windstreken werden opgeslagen en verhandeld. In Italië was Capua aanvankelijk het centrum van de handel in geneesmiddelen. Er was zelfs een speciale wijk waar de handelaren in geneesmiddelen, reukwerk, kleurstoffen en cosmetica woonden: de *Seplasia*⁸². Zoals zo vaak werd de eigen naam tot soortnaam: *seplasiarii* zijn verkopers van geneesmiddelen en dergelijke. Zelfs in een verre uithoek van het Romeinse Rijk als Britannia bij de muur van Hadrianus (Carlisle) is een adres van een brief gevonden gericht: *Albano seplasiario* ('Aan Albanus de geneesmiddelenverkoper'). Ik noem nog enkele Latijnse aanduidingen voor de verkopers van geneesmiddelen⁸³. *Pharmacopolae* hadden een slechte reputatie. Zij werden gezien als kwakzalvers, verkopers van zalven, tovermiddelen en liefdesdranken. Horatius⁸⁴ stelt hen op één lijn met hoeren, bedelaars, komedianten: de onderste laag van de maatschappij. *Unguentarii* verkochten behalve drogerijen en reukstoffen, ook oliën

82. Lewis en Short, *Latin Dictionary* s.v.; OLD vertaalt *seplasiarius* dan ook met 'dealer in ointments'. Tomlin (1991) 300 n.35 wijst erop dat de term mogelijk een ruimere betekenis had, te vergelijken met die van het Griekse παντοπωλης, 'verkoper van allerlei waren'. Als men echter nagaat van welke produkten vaststaat dat zij bij deze lieden werden verkocht, dan blijken dat toch steeds medicamenten te zijn.

83. Händel (1985); Paszthory (1990); Schmidt (1924) 76-90.

84. Hor. *Sat.* 1.2.1.

en zelf aan de welgestelden. *Thurarii* waren handelaars in wierook. Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden bezit een inscriptie die ons bekend maakt met een familie van groothandelaren, de familie Faenius, afkomstig uit Africa, die een bedrijf heeft met verschillende filialen in Puteoli, Lyon en Rome⁸⁵. *Myropolae* (letterlijk mirre-verkopers) waren groothandelaren, die ingrediënten voor medicamenten naar Rome lieten komen. Een *myropolium* is een parfumwinkel. *Myrobrecharii* verkochten reukstoffen met olijfolie als basis. Een *pigmentarius* verkocht kleurstof, zalf en parfum aan de lagere standen. *Miniarii* (letterlijk: menie-handelaars, *minium*: rode kleurstof) verkochten kleurstoffen. *Unctores* waren slaven of vrijgelatenen die voor het toilet van hun meesters zorg moesten dragen. Op de markt fungeerden zij als inkopers. *Aromatarii* waren handelaren in reukstoffen, specerijen en geneesmiddelen. Naarmate de levensstandaard steeg, nam de behoefte aan specerijen, medicamenten en cosmetica toe. De grondstoffen voor deze produkten waren veelal dezelfde. Het hing af van de vermogenspositie van de handelaar, van zijn zakelijke relaties en van zijn specialistische kennis aan welke produkten hij de voorkeur gaf.

De vraag wie in het Romeinse Rijk geneesmiddelen verkochten en wat hun status was, kan dus niet op een simpele manier worden beantwoord. Net zo min als je kunt spreken van 'de' arts in de oudheid, zijn sociale positie en bekwaamheden, net zo min kun je spreken van 'de' apotheker. De beroepen van arts en apotheker waren niet beschermd. Er bestonden geen officieel erkende opleidingen en diploma's. Het hele sociale scala was dus vertegenwoordigd: vanaf de slaaf *unguentarius*, die voor het toilet van zijn meester moet zorgen, tot en met de groothandelaar in exotische parfums. Dat is ook één van de redenen dat vergif zo gemakkelijk bereikbaar was. Het was vrij verkrijgbaar bij dezelfde handelaar die ook geneesmiddelen, specerijen, parfums, verfstoffen en cosmetica verkocht; meestal kon dezelfde stof in verschillende doseringen voor verschillende doeleinden worden aangewend.

15. Conclusie

In vijf van de acht hierboven aan de hand van Tacitus' tekst getraceerde vergiftigingsgevallen is sprake van een medische behandeling bij Claudius, Britannicus, Burrus, Domitia en Seneca. De vergiftiging vindt plaats doordat, al dan niet opzettelijk, een algemeen verbreid *pharmakon* in fatale dosering wordt toegediend. De diverse vergiften zijn vrijwel steeds middelen die ook als geneesmiddel kunnen worden gebruikt. Degenen die de middelen bereiden zijn vaak in de medische sfeer werkzaam. We moeten er ernstig rekening mee houden

85. *L'Année Épigraphique* (1955) nr.87.

dat in bepaalde, niet meer te achterhalen gevallen de beschuldiging van vergiftiging achteraf is opgesteld. Falend medisch handelen werd al gauw als opzettelijke vergiftiging geïnterpreteerd. De indruk dat in de Oudheid gemakkelijker naar vergif werd gegrepen dan nu, kan dus gedeeltelijk op gezichtsbedrog berusten. Bewondering, angst en verguizing liggen dicht bij elkaar. Het is van belang voor de interpretatie woorden als φάρμακον en *venenum* niet aprioristisch in *malam partem* als 'vergif' te vertalen, maar rekening te houden met het ambigue karakter van het woord en van de stof die ermee wordt aangeduid. De betekenisvelden 'vergif', 'geneesmiddel' en 'tovermiddel' lopen in de Oudheid door elkaar.

Tenslotte: de Alexandrijnse arts Herophilus (3e eeuw v.C.) mag dan enthousiast hebben uitgeroepen: 'Geneesmiddelen zijn de handen der goden!'⁸⁶, Galenus voegt er met de nodige realiteitszin aan toe dat het er altijd nog om gaat wie die geneesmiddelen toepast. Wij zouden daarbij op grond van moderne inzichten nog kunnen opmerken dat ook de attitude van de patiënt ten opzichte van het middel en de behandelende arts, tovenaars of priester van belang is.

Sectie Oude Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden
Postbus 9515, 2300 RA Leiden

Belangrijkste bronnen

- Cassius Dio, *Dio's Roman History*, ed. E. Cary (1914-1926), Vol.1-9, The Loeb Classical Library, Londen en Cambridge, Mass.
Dioscurides, *Pedanius, De materia medica*, ed. M. Wellmann (1914), Vol. 1-3, Berlijn
Galenus, *Claudii Galeni opera omnia* Vol. 1-20 (22 banden), ed. G.C. Kühn (1821-1833), Leipzig
Herophilus, *The art of medicine in Early Alexandria. Edition, translation and essays*, H. von Staden (1989), Cambridge
Nicander, *The poems and poetical fragments*, edd. A.S.F. Gow en A.F. Schofield (1953), Cambridge
Scribonius Largus, *Compositiones*, ed. S. Sconocchia (1983), Leipzig
Suetonius, J.C. Rolfe (1914), Vol. 1-2, The Loeb Classical Library, Londen en Cambridge, Mass.
Tacitus, P. Cornelius, *The Annals of Tacitus*, ed. H. Furneaux (1896²-1907²), Vol.I-II, Cambridge
[Nederlandse vertaling door J.W. Meijer (1959) Publius Cornelius Tacitus, *Kronieken*, Haarlem]

Literatuur

- Africa, Th.W. (1961), 'The opium addiction of Marcus Aurelius', *Journal of the History of Ideas* 22, 97-102
Barb, A. A. (1978), 'Gift', *RAC* 10, 1209-1247

86. Galenus *De comp. med. sec. locos* 12.966.14 ed. Kühn, Von Staden T 249, vgl. ook T 248-261 en Von Stadens commentaar en toelichting (pp. 397-405 en 424-426).

- Benediktson, D. Thomas (1989), 'Caligula's madness madness or interictal temporal lobe epilepsy?', *Classical World* 82, 370-375
- Bremmer, J.N. (1984), 'Oude vrouwen in Griekenland en Rome', *Lampas* 17, 96-113 [ook verschenen als Bremmer, J.N. (1987), 'The old women of Ancient Greece' in Blok, J. en Mason, P. (eds.) (1987), *Sexual asymmetry. Studies in Ancient Society*, Amsterdam, 191-215]
- Dirckx, J.H. (1986), 'Julius Caesar and the Julian emperors. A family cluster with Hartnup disease?', *The American Journal of Dermopathology* 8, 351-357
- Duncan-Jones, R. (1990), *Structure and scale in the Roman economy*, Cambridge
- Erce, F. d' (1969), 'La mort de Germanicus et les poisons de Caligula. Contribution à l'histoire de la médecine chez les romains', *Janus* 56, 123-148
- Esser, A. (1955), *Cäsar und die julisch-claudische Kaiser im biologisch-ärztlichem Blickfeld*, Leiden, *Janus*, Suppl. 1
- Gourevitch, D. (1984), *Le triangle hippocratique dans le monde gréco-romain. Le malade, sa maladie et son médecin*, Parijs en Rome
- Hadot, P. (1984), 'Marc-Aurèle, était-il opiomane?', in: E. Lucchesi en H.D. Saffrey (edd.), *Mémorial André-Jean Festugière*, Genève, 33-50
- Händel, A. (1985), 'Der Handel mit Drogen und Spezereien im Rom der Prizipatszeit in Auswertung der Inschriften (Salz und Honig, Gewürze, Medikamente, Duftstoffe, Toiletgegenstände, Farben)', *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 4, 30-48
- Hooff, A.J.L. van (1990), *Zelfdoding in de antieke wereld*, Nijmegen
- Horstmanshoff, H.F.J. (1989), *De pijlen van de pest. Pestilenties in de Griekse wereld 800-400 v.C.*, diss. Leiden, Amsterdam 1989 [nieuwe uitgave te verschijnen Rotterdam 1992]
- Horstmanshoff, H.F.J. en F.G. Schlesinger (1991), 'De Alexandrijnse anatomie een wetenschappelijke revolutie?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104, 2-14
- Horstmanshoff, H.F.J. (red.) (1992), *Pijn en balsem, troost en smart. Pijnbestrijding en pijnbeleving in de Oudheid*, Rotterdam [te verschijnen]
- Huisman, J.K. (1989), 'De positie van de reizende medici op de medische markt in de republiek', *Balans en perspectief*, sectie Gezondheid, congresbundel, Utrecht
- Jackson, R. (1988), *Doctors and diseases in the Roman Empire*, Londen
- Kaufman, D.B. (1932), 'Poisons and poisonings among the Romans', *Classical Philology* 27, 156-167
- Krug, A. (1985), *Heilkunst und Heilkucht. Medizin in der Antike*, München
- Kudlien, F. (1983), 'Schaustellerei und Heilmittelvertrieb in der Antike', *Gesnerus* 40, 91-98
- Levick, B. (1990), *Claudius*, London
- Lewin, E. (1920), *Die Gifte in der Weltgeschichte*, Berlijn
- Lloyd, G.E.R. (1983), *Science, folklore and ideology*, Cambridge
- Marx, K.F.H. (1827), *Geschichtliche Darstellung der Giftlehre*, Göttingen
- Miller, J.I. (1969), *The spice trade of the Roman Empire 29 B.C. to A.D. 641*, Oxford
- Moeschlin, S. (1986⁷), *Klinik und Therapie der Vergiftungen*, Stuttgart en New York
- Mohr Thygesen, J.E. (1987), 'A probable diagnosis of the Roman emperor Claudius', *Nordisk Medicinhistorisk Arsbok*, 53-58
- Morau, P. (1985), *Galien de Pergame. Souvenirs d'un médecin*, Parijs [autobiografische teksten in vertaling]
- Nutton, V. (1985), 'The drugtrade in Antiquity', *The Journal of the Royal Society of Medicine* 78, 138-145, opgenomen in Nutton, V. (1988), *From Democedes to Harvey Studies in the history of medicine*, Londen
- Paszthory, E. (1990), 'Salben, Schminken und Parfüme im Altertum', *Antike Welt*, Sonderheft 1

- Pleket, H.W. (1992), 'Troostdecreten een maatschappelijk verschijnsel' in: Horstmanshoff, H.F.J. (red.) (1992), *Pijn en balsem, troost en smart*, Rotterdam [te verschijnen]
- Raschke, M.G. (1978), 'New studies in Roman commerce with the East' in: *ANRW* II.9.2, Berlin en New York, 605-1378
- Ring, J. (1985), 'Erstbeschreibung einer atopischen Familienanamnese im Julisch-Claudischen Kaiserhaus. Augustus, Claudius, Britannicus', *Der Hautarzt* 36, 470-471
- Robert, L. (1940), 'ΘΗΡΙΑΚΑΙΟΙ. Astrologues et glossaires latins-grecques', *Hellenica* I, Limoges, 132-142
- Schmidt, Alfred (1924²), *Drogen und Drogenhandel im Altertum*, Leipzig
- Schrijvers, P.H. (1991), 'Nero-Agrippina als historische roman', *Lampas* 24, 346-358
- Schrijvers, P.H. (1992), 'Pijn, waar is je overwinning? Over de 78e brief van Seneca' in: H.F.J. Horstmanshoff (red.) (1992), *Pijn en balsem, troost en smart. Pijnbestrijding en pijnbeleving in de Oudheid*, Rotterdam [te verschijnen]
- Thiel, J.H. (1938), 'Keizer Claudius', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 53, 1-32
- Temkin, O. (1971), *The Falling Sickness*, Baltimore (2nd edition)
- Tomlin, R.S.O. (1991), 'Roman Britain in 1990', *Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies* 22, 299-300
- Touwaide, A. (1991), 'Recherches en histoire de la médecine intéressant la toxicologie depuis 1970', *Lettre d'Informations Centre Jean Paleme*, 8-26 ['Forschungsbericht' over antieke toxicologie]
- Versnel, H.S. (1983), 'Mens en magie. Vervloekingsinscripties (tabellae defixionum)', *Hermeneus* 55, 199
- Vrugt-Lentz, J. ter (1960), *Mors immatura*, diss. Leiden, Groningen
- Watson, G. (1966), *Theriac and Mithradatum. A study in therapeutics*, Londen, The Wellcome Historical Medical Library
- Wittern, R. (1982), 'Das Gift der frommen Denkart. Zur Pharmakologie des Schierlings in der Antike' in: E. Hickel, G. Schröder (Hrsg.), *Neue Beiträge zur Arzneimittelgeschichte*. Festschrift für Wolfgang Schneider, Stuttgart